

ПРИМЕР ЗА ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТЕНОПИСИ С ДИДАКТИЧЕН ХАРАКТЕР

Пламен Стефанов

Както е всеизвестно, още през първите векове на християнството се полагат основите на продължителна борба срещу магьосничеството и лъжелечителството. В Новия Завет има достатъчно ясни примери за позицията на апостолите и по-късните свещеници спрямо древните езически обичаи и магическите практики. В кн. Д. Ап. се разказва за един магьосник, който се казвал Симон. Неговата популярност да прави магии била толкова голяма, че в целия самарийски град жителите казвали: „*този е великата сила Божия*” (Д. Ап. 8:10.). След като чул проповедите на апостол Филип, магьосникът повярвал в новозаветното учение и след кръщението си се превърнал в ревностен защитник на Църквата, дори не се отделял от св. Филип по време на пътуванията (сравн. Д. Ап. 8:13). Примерът за отвръщане от злото не е единствен. Реално погледнато, езическите вярвания в общуването с природните стихии чрез заклинания и ритуали са били доста разпространени и след първите векове. В повечето случаи наблюденията на астрологическите форми се преплитали с тайнствени поверия и магически практики. Освен на Изток, подобни действия откриваме сред заселилите се различни племена на Балканския полуостров. Дори и след установяване на Християнството, в определени дни от годината, при дадени природни знаци, можело да се извършват специални магии от избрани и опитни лечители. Понятно е тогава, че в установените поместни църкви настъпвал смут и недоумение спрямо членовете, които се увличали в подобни ритуали и загърбвали духовните си задължения. За тях в едно от посланията на св. ап. Павел се казва следното:

„а сега, като познахте Бога, или по-добре, като бяхте познати от Бога, как се връщате пак към немоцните и оскъдни стихии и искате пак наново да им служите? Тачите дни, месеци, времена и години. Боя се за вас, да не би напразно да съм се трудил помежду ви” (Гал. 4: 9–11).

Несъмнено авторът на тези думи остро е осъждал завръщането към цялостния комплекс от езически ритуали и почитане на божествата на плодородието. Осъждал е многократно в другите си послания „положителния” ефект от апокрифните заклинания и магии. Повечето съвременни изследователи считат, че св. Павел през цялото време на своето служение се е стремил към разкриване на истината за действията на злите сили и опасността от тяхното

използване. Например, изреждайки плътските грехове в една от своите проповеди, той отново не пропуска да посочи магиите като особено пагубни и нечестиви занимания:

„Делата на плътта са известни; те са: прелюбодеяние, блудство, нечистота, разпътство, идолослужение, магии, вражди...” (Д. Ап. 5: 19–20).

Съществуват случаи от жития на светиите, в които успешно се води борбата срещу езическите практики, някои от магьосниците се превръщат в добри и праведни християни. Такъв е примерът с мъченичеството на св. Киприан Антиохийски, поразен от красотата и мъдростта на св. Юстина (памет на 02.10).

След установяване на Византийската империя борбата срещу магиите и езическите ритуали придобила особено ярка форма чрез произведенията на монаси и апологети (напр. св. Атанасий Александрийски, св. Йоан Златоуст). През средните векове дейността на отхвърлени и анатемосани от църквата магьосници не стихвала. Поради суеверието и примитивния начин на живот в някои зони на Балканите заклинателите и посредниците с отвъдното добили популярност и дори слава. Налагането на османската власт по българските земи не благоприятствала за борбата на Църквата срещу подобни дейности. Напротив, мюсюлманската религия принципно толерирала гадатели, билкари и магьосници. Несъмнено са се практикували различни магически обреди, а самите лечители се ползвали с доверие и почит от различни прослойки на социалното общество. Нещо повече, такива личности съзнателно са се дистанцирали от каноните и духовния опит на Православната църква.

Съществува достатъчно богата литература на тази тема. Темата е широко застъпена и в книгата на Асен Василиев „Социални и патриотични теми в старото българско изкуство” (Василиев 1973: 71). В този смисъл тук акцентите са поставени на различно ниво. Задачата в това изследване е да се представи каква е функцията на определен сюжет от иконографската програма на една типична църква от Възраждането. Нужно е да се проследи и връзката на този сюжет с борбата на Църквата срещу мамничеството и магиите.

Едва през Възраждането се наблюдава разчупване на стереотипната иконография (наследена от Византия) и навлизането на сюжети със социално-битова тематика. Част от изображенията – стенописи, икони, шампи, са насочени срещу врачките и магьосниците или по-точно, срещу техните примитивни и достатъчно зловредни лечителски практики. Както вече споменахме, в отделни публикации са проследени връзките между народните вярвания в нечестиви духове (вили, самодиви, вещици, караконджули и т.н.) и древните езически ритуали.

През 1889 година в село Лешко, Благоевградски окръг, пристига зограф Михалко Юванов Голев, за да изпише новата и спретната църква „Св. Арх. Михаил”. Вероятно е бил ученик на Димитър Молеров, а съответно и предста-

вители на Банската школа. Работата му по стенописите е отговорна, но и същевременно необходима на просвещение и духовно умозрение. Освен традиционните иконографски схеми за централната част на храма, Михалко Голев носи в себе си огромното желание да разнообрази програмата чрез сцени, които да шокират и отвратят местното население от мамничеството, билиарството и магьосничеството. Възможно е през периода на изписване на църквата подобни практики да са придобили достатъчно агресивна форма, която трябвало да бъде изобличена. Обстоятелствено достигахме до идеята за самото възпитание и обучение на самобитния зограф. Както ще видим по-нататък, боравенето с четката едва ли може да се сравнява с достиженията на Тома Вишанов, или на друг изтъкнат представител на възрожденското изкуство. Но това, което поражда всеки посетител на църквата в село Лешко, е изключително откровеното споделяне на духовни идеи в стенописите. В тях наблюдаваме сблъсък на двата свята – ад и рай, на запечатване на специфичен тип предупредителни знаци за падението на човешката душа. В унисон с големите защитници на Православието, Михалко Голев реагира по свой начин на злото и простотията сред местното население. Дори стига до положения, в които самостоятелно интерпретира темата за измамата и падението. Затова в нартиката той изписва „Посещение при баячката”, „Праведно и грешно изповедание” и „Магьосница, която дои месечината”. Последната сцена е интересна, в нея са вложени чувства на патриотизъм и ненавист спрямо дейността на местните магьосници. С неподражаем наивизъм зографът представя огромната фигура на дявол, с криле на прилеп, страховита глава с рога и уши на козел. Отдолу магьосница е поставила ведро и дои от него мляко, като лицето ѝ е обърнато в профил. Действието се развива на фона на месечина.

От друга страна, в гл. II от споменатата книга на Асен Василиев за социалните и патриотични теми в старото българско изкуство е конкретизирана темата за магьосничеството в българската стенна живопис. Дори нещо повече, изследователят се спира на същия цикъл изображения от нартиката на църквата „Св. Арх. Михаил” в с. Лешко и анализира в резюмирана форма сцената за магьосницата, която дои месечината (Василиев 1973: 81). Тъкмо тази уникална по форма и съдържание композиция е предмет на настоящото изследване. Привлечен от оригиналния характер на стенописите в село Лешко, Атанас Божков в „Български приноси в европейската цивилизация” отново обръща внимание на сцената с магьосницата и съобразно други примери от нашето изкуство обобщава следното (Божков 2000: 227):

„Привидно то (църковното изкуство – б.м.) не воюва срещу престижа на модерната медицина, но неговите атаки срещу магьосничеството, баячките и всички ортаци с дявола могат да се тълкуват само, или преди всичко, като драматичен призив за завръщане в сакрално-мистичните пространства на църквата”.

Несъмнено това е така. Но в контекста на вече казаното не се откриват следи от представите и вярванията на българите относно такива зловредни магии. Съпровождащият текст към сцената на Михалко Голев е публикуван в книгата на Ас. Василиев: *„Жена магесница щото лаже людето ке свале месецо да го мазе, въместо месецо гяволо мазе“*. Съответно тук възникват въпроси, свързани с конкретната творческа изява. Първо, каква е тази митологема (какви са нейните варианти) и доколко популярна е била представата за зловредното магьосничество в Югозападна България през втората половина на XIX век? Второ, съществува ли някакъв образец за сцената или това действително е плод на интерпретация на зограф Михалко Голев?

Несъмнено темите за изповеданието и посещението при вражалица (баячка) са популярни още през първата половина на XIX век (например това може да се види на южната фасада от централната църква на Рилския манастир). Особено място се отрежда на тези мамници и в традиционната композиция „Страшният съд“ (сцени в църквата „Св. Петка“ в село Пенкьовци, Трънско, втори живописен слой от 1867 г., също в Преображенския манастир и т.н.). Но фантастичната фигура на дявол, който се е спрял, за да бъде издоен от магьосница, не е често срещано явление в българската стенна живопис. Нещо повече, доколкото ни е известно, в наративните илюстрации и щампи през Възраждането не се открива идентичен сюжет. Цялото творчество на зографите от този период е достатъчно изследвано и много от сюжетите са отдавна класифицирани. Все пак сцената на Михалко Голев може да бъде определена като авторска, защото, доколкото ми е известно, не са открити идентични модели през цялото Възраждане. Не е изключено сред произведенията на Банската школа в бъдеще да бъде открита подобна сцена. Засага обаче въпросът остава отворен.

Интересна е легендата за магьосницата, която можела да свали месечината от небето и да я издои. Според народните вярвания, това ставало през нощта срещу Еньовден (24 юни). За разлика от другите митични същества като самодиви, русалки и вили, вещицата живее в реалния свят – например накрая на селото или дори в самото селище. Според светите отци на православие, тя е жена, която е продала душата си на дявола. Затова нейните действия влияят по-скоро отрицателно на населението, отколкото положително. Но в някои от случаите баячките и билиарките се разграничавали от способностите на вещиците именно поради причина на доходите и другите видове облаги от работата. Могат да се открият обаче твърдения на такива съвременни баячки, които чрез заклинания можели да издоят млякото на месечината. Като че ли тази идентичност или подсъзнателна разграниченост е съществувала и през Средновековието, а също и през възрожденските години.

Според разказите на такива възрастни баби, вещицата можела да направи зловредна магия и да открадне житната реколта (Колев 2002, 181). Отивала на нивата по тъмна доба и се събличала гола, после чрез баяне подмамвала

месечината (Арнаудов 1972: 127). Вариациите на това поверие са различни: В село Горно Спанчево (Мелнишко) две вражалици се събличали голи в нощта срещу Еньовден и започвали ритуал за подмамване на житните класове (Мороз 1989: 372). Чрез песни и тайнствени думи сваляли от небето месечината и издоявали нейното мляко. Същественото за стенописния сюжет е това, че именно с това мляко те тръгвали сред нивите, за да излъжат узрелите класове. Обирали матиците, докато през това време месечината чакала, отслабвала и се изморявала. След като завършел ритуалът, магьосниците принудително отпращали изтънялата месечина на небето и отново кръстосвали нивата, като този път посочвали накъде да отиде плодородието. Авторката на същата публикация допълва: „Подобни разкази чух и в Благоевград, и в с. Полето” (Мороз 1989: 373). Това потвърждава нашите предположения, че в региона на Благоевград през втората половина на XIX век ритуалите на мамничество са били популярни, а и са се запазили като традиция до края на миналия век. Михалко Голев очевидно е съзнавал опасността на подобни дейности и при подходяща възможност е реагирал чрез своето изкуство. В този ред на мисли можем да потърсим ръководната роля на духовник, който да напътства художника за подобна идеологична борба чрез изкуството. Но за съжаление, не са ни известни обстоятелствата при изписването на църквата „Св. Арх. Михаил”. Можем само да потвърдим тезата, че откъдето и да е дошла идеята за изписването на такава сцена (свързана с реални местни ритуали), то тя е била блестящо изпълнена. Става въпрос за идея, която е продиктувана от вътрешни, чисто християнски подбуди. Според нас, няма нищо по-внушително от това визуално да се представят опасностите на житейския път. По този начин посетителите в църквата се уверяват в измамата на магьосниците, поучават се да не вярват в техните лъжи. Логично е да определим тогава, че това е пример за възрожденско мислене. И ако съществува нещо уникално, то не е резултат само на завихрянето на фантазията на зографа (както твърдят повечето изследователи), а е свързано с неговата ревнива привързаност към мъдростта на Православието и проява на истинска любов спрямо другите.

Лесно е, когато европейски специалисти съизмерват качеството на художествените творби на Балканите съобразно достиженията на Ренесанса: в подобни случаи квалифицираните подобия не достигат нивото на оригиналите. Но критериите за ценност в някои от случаите са далеч повече от тези, за които сме слушали и чели досега. Пример за съпреживяване на дидактични идеи и тяхното уникално визуализиране са стенописите на Михалко Голев. Те, разбира се, не се изчерпват само с една сцена, но разглеждани общо – притежават множество достойни качества.

Стенопис от църквата “Св. Арх. Михаил” в с. Лешко, 1889 г.

Стенописи от Преображенския манастир,
автор Захари Зограф, 1850 – 1851 г.

ЛИТЕРАТУРА

Арnaudов, 1972: Арnaudов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т. 2. С., 1972.

Божков, 2000: Божков, А. Български приноси в европейската цивилизация. С., 2000.

Василиев, 1973: Василиев, А. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973.

Колев, 2002: Колев, Н. Българска етнография (Етнология). В. Търново, 2002.

Мороз, 1989: Мороз, Й. За някои женски демонични образи във фолклора и вярванията на южните славяни. – В: Единство на българската фолклорна традиция. БАН, С., 1989.